

UOT: 94(479.24)

AZƏRBAYCANIN ETNİK TARİXİ İLƏ BAĞLI MƏSƏLƏLƏR
M.Ə.RƏSULZADƏNİN ƏSƏRLƏRİNDƏ

©2024

RAMİL AĞAYEV*

*AMEA A.A. Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu
ORCID: 0000-0003-4721-1852; e-mail: ramilmahir@gmail.com
<https://doi.org/10.59849/2523-4765.2024.2.76>

Xülasə: *Azərbaycan əhalisinin etnik tarixi ilə bağlı məsələlər tarix elmində öz həllini gözləyən ən maraqlı və eyni zamanda ən mürəkkəb məsələlərdən biridir.*

Azərbaycanın qədim və erkən orta əsrlər tarixi ilə bağlı bir sıra əsərlər yazılmasına baxmayaraq, əhalinin etnik tərkibi və dili ilə bağlı bir sıra məsələlər indiyə qədər həll olunmamış və bu istiqamətdə konkret tədqiqat əsərləri yazılmamışdır. Sovet hakimiyyəti dövründə yazılmış bəzi monoqrafiya və məqalələrdə bu məsələlərə toxunulsa da real tarixi faktlar nəzərə alınmamış, əhalinin etnik tərkibi və dili təhrif edilmiş və əvvəlcədən müəyyən edilmiş ideologiya və konsepsiyaya uyğun şəkildə oxuculara təqdim edilmişdir.

Bu baxımdan M.Ə.Rəsulzadənin Azərbaycanın etnik tarixi ilə bağlı fikirləri böyük maraq kəsb edir və bu zəif öyrənilmiş problemin daha dərinədən araşdırılmasına və Azərbaycan əhalisinin etnik tarixinin öyrənilməsi sahəsindəki mövcud boşluğun aradan qaldırılmasına yardım edə bilər. Müəllifin əsərlərindəki türklərlə bağlı fikirlər (türklərin xarakteri və qəhrəmanlığı haqqında fikirlər; qədim türklərlə bağlı rəvayət və dastanlardakı məlumatlara münasibət; orta əsrlər türk xalqlarına və onları təmsil edən hökmdarlara münasibət) son dərəcə dəyərlidir və elmi əhəmiyyət kəsb edir.

Açar sözlər: *Azərbaycan, Cənubi Qafqaz, xəzərlər, türk, Nizami*

PROBLEMS OF ETHNIC HISTORY OF AZERBAIJAN
IN THE WORKS OF M.A.RASULZADE

©2024

RAMİL AGHAYEV*

*Institute of History and Ethnology named after A.A.Bakikhanov ANAS
ORCID: 0000-0003-4721-1852: ramilmahir@gmail.com

Abstract: *Issues related to the ethnic composition of the Azerbaijani population are one of the most interesting and at the same time, one of the most difficult issues in history science, waiting for their solution.*

Although many works about the history of the ancient and medieval history of Azerbaijan have been written, some questions about the ethnic composition and language of the country's population have not yet been answered and no specific works have been written in this area. Although this issue was touched upon in some monographs and articles during the Soviet period, real historical facts were not

taken into account, the ethnic composition and language of the population were distorted and presented to readers in accordance with a predetermined ideology and concept.

From this point of view, the study of the views of M.A.Rasulzade on the ethnic history of Azerbaijan is of great interest and can contribute to illuminate these weakly studied issues as much as possible and to eliminate the existing gap in the study of ethnic composition of the Azerbaijani population. Ideas about the Turks in the author's works (ideas about the character and heroism of the Turks; attitude to the information in stories and epics about the ancient Turks; attitude to the Turkic peoples of the Middle Ages and the rulers who represented them) are extremely valuable and have scientific significance.

Keywords: Azerbaijan, South Caucasus, Khazars, Turk, Nizami.

ПРОБЛЕМЫ ЭТНИЧЕСКОЙ ИСТОРИИ АЗЕРБАЙДЖАНА В ТРУДАХ М.Э.РАСУЛЗАДЕ

©2024

РАМИЛ АГАЕВ*

*Институт Истории и Этнологии имени А.А.Бакиханова НАНА
ORCID: 0000-0003-4721-1852: ramilmahir@gmail.com

Резюме: *Вопросы, связанные с этническим составом населения Азербайджана, являются одними из самых интересных и в то же время одними из самых сложных вопросов в исторической науке, ожидающих своего решения.*

Несмотря на то, что по истории древней и средневековой истории Азербайджана написано много работ, некоторые вопросы об этническом составе и языке населения страны до настоящего времени не решены и в этой области не написано специальных работ. Хотя в советский период в некоторых монографиях и статьях этот вопрос затрагивался, однако реальные исторические факты не учитывались, этнический состав и язык населения искажались и преподносились читателям в соответствии с заранее заданной идеологией и концепцией.

С этой точки зрения изучение взглядов М.Э.Расулзаде по этнической истории Азербайджана представляет большой интерес и может способствовать более конкретному освещению этих малоизученных вопросов и устранению существующего пробела в изучении этнического состава населения Азербайджана. Представления о тюрках в произведениях автора (представления о характере и героизме тюрков; отношение к сведениям в повествованиях и эпосах о древних тюрках; отношение к тюркским народам средневековья и представлявшим их правителям) чрезвычайно ценны и имеют научное значение.

Ключевые слова: Азербайджан, Южный Кавказ, хазары, тюрк, Низами.

Giriş

Azərbaycanın orta əsrlər tarixinin bir sıra məsələləri dövlətçilik və mədəniyyət tariximizin öyrənilməsi baxımından həm elmi, həm də siyasi aktuallıq kəsb edir. Bu baxımdan qədim və orta əsrlər dövründə Azərbaycanda yaşamış əhalinin etnik tərkibi ilə bağlı olan problemlərin tədqiqi Vətən tarixi elmi qarşısında duran ən mühüm vəzifələrdəndir. Bu problem Azərbaycan tarix elmində öyrənilməmiş və yaxud zəif öyrənilmiş məsələlərdən biridir. Həmin məsələlərin ətraflı surətdə araşdırılması müasir dövrdə meydana çıxan və yaxud süni şəkildə yaradılan bəzi problemlərin həllinə yardım edə bilər.

Müasir dövrdə baş verən ictimai-siyasi hadisələr, müstəqil Azərbaycan Respublikasının yerləşdiyi geopolitik məkan, onun müxtəlif bəhanələrlə cəlb edildiyi müharibə əhalinin etnik tərkibi ilə bağlı olan mövzuların tədqiq olunmasını daha da aktuallaşdırır. Unutmaq olmaz ki, bu problem təkcə elmi-nəzəri deyil, həm də mühüm praktiki və siyasi əhəmiyyətə malikdir. Bu fikrin nə dərəcədə doğru olduğunu əsaslandırmaq üçün müasir tarixi şəraitə, yaşadığımız regionun yaxın həddlərində baş verən etnik, dini məzmunlu qarşıdurmalara diqqət yetirmək kifayətdir. Odur ki, problemin elmi şəkildə araşdırılmasına böyük ehtiyac vardır. Bu araşdırma Azərbaycanın qədim əhalisinin etnik tərkibinin öyrənilməsi sahəsindəki mövcud boşluğa aradan qaldırmağa töhfə verə bilər.

M.Ə.Rəsulzadənin Azərbaycan türkləri və onların dili haqqında fikirləri

Azərbaycan türkləri Yaxın və Orta Şərqi ən çoxsaylı xalqlarından biridir. Qafqaz regionunda mütləq üstünlüyə malik olan Azərbaycan türkləri, qədim dövrlərdən etibarən indiki Şimali və Cənubi Azərbaycan, Dağıstan, Gürcüstan və hazırda Ermənistan adlanan tarixi Azərbaycan torpaqlarında əhəmiyyətli dərəcədə məskunlaşmışdır. Azərbaycan türklərinin belə bir geniş ərazidə yayılması təsadüfi deyil və tarixi köklərə bağlıdır.

Lakin təəssüflər olsun ki, XIX-XX əsrlərdə tarixi ədəbiyyatda Azərbaycanın özünəməxsus etnik mənzərəsini təhrif edərək onu öz bildikləri kimi təqdim etmək cəhdləri olmuşdur. Özü də maraqlıdır ki, bu cəhdlər etnik azlıqlara qarşı deyil, çoxluq təşkil edən türklərə qarşı həyata keçirilmişdir. Belə ki, türklərin Azərbaycana sonradan gəlməsi, yerli əhalinin necə deyərlər, türkləşməsi və son nəticədə səlcuqların gəlişi ilə Qafqaz və irandilli əhalinin türklərə çevrilməsi kimi uydurma müləhizələr ortaya atılmış və guya “problemin həlli yolunda” araşdırmalar aparılmışdır. Eyni cəhdlər Azərbaycan türk dilinə münasibətdə də həyata keçirilmişdir.

Azərbaycanın qədim və orta əsrlər dövrü tarixi coğrafiyası, əhalisinin etnik tərkibi ilə bağlı məsələlər Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920) xadimlərinin də diqqətini cəlb etmişdir. Onların bir çoxunun həm Cümhuriyyət dövründə, həm də onun devrilməsindən sonrakı dövrdə yazmış olduqları əsərlərində ölkəmizin siyasi və mədəniyyət tarixi ilə yanaşı, etnik tariximizlə bağlı materiallara da rast gəlinir. Həmin materialların bir çoxu mühüm elmi əhəmiyyət kəsb edir.

Bu baxımdan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurucuları və fəalllarından M.Ə.Rəsulzadənin “Qafqaz türkləri”,¹ “Azərbaycan cümhuriyyəti”,² “Azərbaycan

¹ Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. **Qafqaz türkləri**. Bakı, Təknur, 2012.

şairi Nizami”,³ “Əsrimizin Səyavuşu”,⁴ M.B.Məmmədzaadənin “Azərbaycan tarixində qədim türk Albaniya”,⁵ K.Odərin “Azərbaycan”,⁶ M.H.Vəliyevin (Baharlı) “Azərbaycan: (Fiziki, coğrafi, etnoqrafik və iqtisadi öçerk)”,⁷ C.Zeynaloğlunun “Müxtəsər Azərbaycan tarixi”⁸ kimi əsərləri, xüsusilə, qeyd edilməlidir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurucusu M.Ə.Rəsulzadə (1884-1955) özünün bir sıra əsərlərində yalnız siyasi məsələlərdən deyil, eləcə də Azərbaycan tarixinin dövlətçilik, mədəniyyət və etnik tarixi ilə bağlı məsələlərdən də bəhs etmişdir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin devrilməsindən sonra mühacirət həyatı yaşamağa məcbur olan Məhəmməd Əmin nəinki Azərbaycanla əlaqəsini kəsmədi, siyasi fəaliyyətini dayandırmadı, hətta elmi yaradıcılığını da genişləndirərək Azərbaycan tarixi və ədəbiyyatı ilə bağlı qiymətli əsərlər yazdı. Onun yaradıcılığında Azərbaycan türklərinin etnik tarixi ilə bağlı məsələlər də geniş yer tutur. Müəllifin əsərlərindəki türklərlə bağlı fikirlərini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Türklərin vəsfi və qəhrəmanlıqları ilə bağlı fikirlər;
2. Qədim türklər haqqında rəvayət və dastanlardakı məlumatlara münasibət;
3. Orta əsrlər dövrü türk xalqları və onları təmsil edən hökmdarlara münasibət.

M.Ə.Rəsulzadənin etnik tariximizlə gəldiyi ümumi nəticə belədir: Azərbaycanlılar türkdürlər. Türklər əsrlər boyu Mərkəzi Asiyada, İranda və Azərbaycanda hegemon xalq kimi öz varlıqlarını qoruyub saxlamışlar.

M.Ə.Rəsulzadə 1923-cü ildə nəşr olunmuş “Azərbaycan Cümhuriyyəti” adlı əsərinin “Azərbaycan xalqı” adlı birinci və “Ədəbi və milli intibah” adlı ikinci yarımbaşlıqlarında Azərbaycan xalqının formalaşması, onların yayılma arealı və dili haqqında maraqlı fikirlər söyləmişdir. O, xalqımızı bütün dünyaya belə təqdim etmişdir: “Azərbaycanlılar milliyyət etibarilə türk, din etibarilə İslam, mədəniyyəti-əsasiyyə etibarilə şərqlidirlər”.⁹ Müəllif Azərbaycan ərazisinin böyük türk dünyasının bir hissəsi, Azərbaycan türkünün isə “böyük türk ağacının bir dalı”, yəni budağı olduğunu, xüsusilə, qeyd etmişdir. Azərbaycan türklərinin hal-hazırda yaşadıkları torpaqların türklərin qədim vətəni olduğuna işarə edən Məhəmməd Əmin Azərbaycan ərazisində türklər tərəfindən irili-xırdalı bir çox dövlətlərin qurulduğunu və “bu yerlərin daima türk elinin oturağı və türk xanlarının ovlağı” olduğunu, xüsusilə, vurğulamışdır.¹⁰

M.Ə.Rəsulzadə xəzərlərin Azərbaycan ərazisində uzunmüddətli hökmran-

² Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. **Azərbaycan Cümhuriyyəti**. Bakı, Elm, 1990.

³ Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. **Azərbaycan şairi Nizami**. Bakı, Azərənəşr, 1991.

⁴ Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. **Çağımızın Siyavuşu**. Bakı, Təknur, 2014.

⁵ Mirzə, Bala Məmmədzaadə. Azərbaycan tarixində qədim türk Albaniya. “**Azərbaycan**” jurnalı, 1989, №10, s.118-130.

⁶ Kərim Ode. **Azerbaycan**. İstanbul, Boğaziçi Yayınları, 1982.

⁷ Məhəmməd Həsən Vəliyev (Baharlı). **Azərbaycan: (Fiziki, coğrafi, etnoqrafik və iqtisadi öçerk)**. Bakı: Azərbaycan, 1993.

⁸ Cahangir Zeynaloğlu. **Müxtəsər Azərbaycan tarixi**. Bakı, Azərbaycan Dövlət Kitab Palatası, 1992.

⁹ Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. **Azərbaycan Cümhuriyyəti**, s.12.

¹⁰ Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. **Azərbaycan Cümhuriyyəti**, s.12.

lığına da diqqət yönəltmiş, sonrakı türk axınlarının isə ölkəni qəti olaraq bir türk məmləkətinə çevirdiyini göstərmişdir. O, diqqəti belə bir məqama yönəldir: “Azərbaycan torpaqlarında hakimiyyət uğrunda mübarizə aparan sülalələr türk olmuş və son nəticədə məğlub olanlar ölkəni başqalarına deyil, yenə də türk sülalələrinə tərk etmişlər”.¹¹ Müəllif Eldənizlərin, Qaraqoyunluların, Ağqoyunluların və xanlıqların hamısının türkmənşəli olduğunu, xüsusilə, vurğulamışdır. O, türklərin Azərbaycandakı hakimiyyətinin Hindistan, Ərəbistan, İran və Misirdə olduğu kimi yalnız “başqa cinsdən olan bir xalqa əsgəri bir sinif olaraq hökmranlıq etməkdən ibarət olmadığını” da qeyd etmişdir.¹² Başqa sözlə, Azərbaycanda hakim xalq da, əsas əhali kütləsi də türkmənşəli olmuşdur.

Məhəmməd Əmin haqqında bəhs olunan əsərində Azərbaycan türklərinin yayılma arealına da diqqət yönəltmişdir. O, Azərbaycan türklərinin ölkəmizi ikiyə bölən Araz çayının hər iki tərəfində məhkum deyil, hakim bir millət kimi məskən saldıqlarını, xüsusi olaraq qeyd etmişdir. M.Ə.Rəsulzadə əlavə edir ki, əsrlərdən bəri İranda hakim millət də türklər olmuşdur.¹³

M.Ə.Rəsulzadə “Kitabi-Dədə Qorqud” boylarının Azərbaycanda yaranması fikrinin ağırlıq qazandığını qeyd edərək, dastanda Anadolu və Azərbaycan türklərinin bir soydan gəldiklərini, bir el, mədəniyyət ortamında yaşadıklarını ön plana çəkmişdir.¹⁴ Qeyd etmək lazımdır ki, dünya qorqudşünaslığı “Kitabi-Dədə Qorqud”un istər etnik mənşə, dil və məfkurə, istərsə də tarixi-coğrafi baxımdan Azərbaycan türklərinə mənsub olması fikrini qəbul etmişdir. Dastan Azərbaycan türklərinin etnik tarixi və tarixi coğrafiyasıdır. O, bütöv bir xalqın qəhrəmanlığını özündə əks etdirən bir mənbə olaraq Azərbaycan türklərinin etnik yaddaşının və arxaik təfəkkürünün öyrənilməsi baxımından olduqca qiymətlidir. Bu qiymətli məxəzdəki tarixi faktlar, hadisə və proseslər başqa mənbələrdəki faktlarla tutuşdurulduqda, müqayisəli təhlil süzgəcindən keçirildikdə Azərbaycan tarixinin bir çox məsələlərinin necə təhrif olunduğu tədqiqatçıda heyranət doğurur.¹⁵

M.Ə.Rəsulzadə özünün 1923-cü ildə yazdığı “Əsrimizin Səyavuşu” adlı əsərində də Azərbaycanın etnik tarixi ilə bağlı məsələlərə toxunmuşdur. Məhəmməd Əmin “Azərbaycanı əski Turanın göbəyində” yerləşdirir və “gələcək Turanın açarı adlandırır”.¹⁶

M.Ə.Rəsulzadəyə görə, indiki Azərbaycan əhalisinin türkmü, yoxsa, farsmı olması çox zaman mübahisə obyektı olmuşdur. İnsanlarına, xalq ədəbiyyatına, aşıq dastanları ilə çoban türklərinə, ənənə və adətlərinə baxanlar onlara türk, rəsmi yazılarına baxanlar isə fars demişlər. Kimisi bunları türkləşmiş fars, kimisi farslaşmış türk deyərək qəbul etmişdir. O, əlavə edir ki, bəzi dövrlərdə azərbaycanlılar öz türklüklərini və türk soyundan gəldiklərini bilməyərək özlərini xalis iranlı kimi hiss etdilər. İranlı kimi düşünüb, iranlı kimi yaşadılar. Bu, o zaman idi ki, bütün Türk

¹¹ Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. **Azərbaycan Cümhuriyyəti**, s.13.

¹² Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. **Azərbaycan Cümhuriyyəti**, s.13.

¹³ Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. **Azərbaycan Cümhuriyyəti**, s.14.

¹⁴ Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. **Qafqaz türkləri**, s.21-22.

¹⁵ Yaqub Mahmudov. “Dədə Qorqud kitabı” – xalqın yaratdığı və yaşatdığı tarix. **Dədə Qorqud dünyası**. Bakı, 2004, s.19.

¹⁶ Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. **Çağımızın Siyavuşu**, s.40.

aləmi az-çox İran təsirində idi, o zaman idi ki, Sultan Səlim farsca şeirlər yazıb oxuyur, az qalardı bunu rəsmi dil elan etsin.¹⁷

M.Ə.Rəsulzadə Nizami Gəncəvinin türk kimliyi haqqında

Azərbaycanın qədim və erkən orta əsrlər dövrü tarixi məsələlərini, o cümlədən etnik tariximizlə bağlı məsələləri öz əsərlərində əks etdirən dahi şairlərimizdən bir də Nizami Gəncəvidir. Nizami Gəncəvi [1141-1209] Atabəylər dövlətinin mədəniyyət mərkəzlərindən biri olan Gəncədə türkmənşəli sənətkar ailəsində dünyaya göz açmış və bütün ömrü boyu öz yaradıcılığı ilə Vətəninə bağlı olmuşdur. Beş poemadan – “Sirlər xəzinəsi” [1177], “Xosrov və Şirin” [1180], “Leyli və Məcnun” [1188], “Yeddi gözəl” [1196] və “İsgəndərnamə”dən [1203] ibarət olan “Xəmsə” [“Beşlik”] Nizami Gəncəvi yaradıcılığının zirvəsidir. Nizami Gəncəvi yaradıcılığında onun özünün türk kimliyi, türklərin tarixi rolu bədii şəkildə vəsf olunmuşdur. Bu, M.Ə.Rəsulzadənin diqqətindən yayınmamış və öz əsərlərində Nizaminin türk kimliyinə, türklərə məhəbbətinə xüsusi yer vermişdir.

M.Ə.Rəsulzadənin araşdırmalarından ən mühümü, heç şübhəsiz, Nizami Gəncəvinin anadan olmasının 800 illik yubileyi münasibəti ilə yazdığı, lakin müharibənin çətinlikləri ucbatından 1951-ci ildə nəşr etdirdiyi “Azərbaycan şairi Nizami” monoqrafiyasıdır.¹⁸ Müəllif bu kitabında ölkəmizin əhalisinin etnik tərkibi, Azərbaycan türkləri və onların dili haqqında maraqlı fikirlər söyləmiş, əsərinə “Nizamidə türklük” adlı xüsusi yarımbaşlıq da daxil etmişdir.¹⁹ Qeyd etmək lazımdır ki, M.Ə.Rəsulzadənin bu əsəri filoloji baxımdan kifayət qədər araşdırılmış və layiqincə qiymətləndirilmişdir.²⁰ Lakin əsərdəki dövlətçilik və etnik tariximizlə bağlı məsələlər diqqət mərkəzindən kənarda qalmışdır.

Müəllif adı çəkilən əsərində tarixi Azərbaycan torpaqlarının İran və Turan çəkişməsinin mərkəzi olduğunu göstərmiş, tarixi hadisələrin təsiri ilə baş verən qaynayıb-qarışma prosesi nəticəsində əski mədəniyyətlər yurdu olan bu yerlərdə keyfiyyətə yeni bir mədəniyyətin – Şərq İslam mədəniyyətinin meydana gəlməsini ön plana çəkmişdir. İbn Xəldunun qeyd etdiyi kimi, “İslam mədəniyyəti yalnız ərəblərin yaratdığı bir abidə deyil, İslam dinini qəbul etmiş bütün xalqların birlikdə tikdiyi bir binadır”.²¹ Müəllifə görə, “ümmət dövründə millət və irq fərqlərinə əhəmiyyət verilmədiyi üçün çox da axtarılmayan “mədəniyyət ortaqlığı payı” millət dövründə aranmağa başlanmış və hər xalq İslam mədəniyyəti və ürfanında öz nümayəndələrinin xidmətlərini müəyyənləşdirməkdən zövq duymuşdur”.²² Türk olmaları

¹⁷ Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. **Çağımızın Siyavuşu**, s.38.

¹⁸ Nəsiman Yaqublu. **Cümhuriyyət Qurucuları**. Bakı, Nurlan, 2018, s.35.

¹⁹ Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. **Azərbaycan şairi Nizami**, s.205-216.

²⁰ Siracəddin Hacı. Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatşünaslığında Nizami Gəncəvinin milli və ədəbi kimliyi məsələsi (Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin “Azərbaycan şairi Nizami” monoqrafiyası əsasında). **Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı: Reallıqlar, Problemlər, Vəzifələr. II Beynəlxalq elmi konfransın materialları**. Bakı, 2016, s.167-176; Nikpur, Cabbarlı. **Mühacirət və klassik ədəbi irs**. Bakı, Elm, 2003; Xaləddin, İbrahimli. **Azərbaycan siyasi mühacirəti**. Bakı, Elm, 1996.

²¹ Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. **Azərbaycan şairi Nizami**, s.6.

²² Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. **Azərbaycan şairi Nizami**, s.8.

etibarı ilə azərbaycanlıların İslam mədəniyyətinə xidmət etmiş türklər arasında yerləri olduğu kimi, bir Şərq İslam məmləkəti olmaq üzrə də Azərbaycanın bu işdə mühüm bir rolu vardır. Məhəmməd Əmin göstərir ki, min ildən bəri İslam Şərqində siyasi hakimiyyət ümumiyyətlə, türklərə məxsus olmuşdur.²³ İslamdan sonrakı fars dili türk hakimiyyəti, himayəsi altında doğulmuşdur. O, türk ədəbi dilinin gec formalaşmasının səbəblərini də izah etməyə çalışmış, bir millətə məxsus olub, ancaq başqa dildə yazan şairlər haqqında dünya ədəbiyyatında örnəklər də vermişdir.²⁴

M.Ə.Rəsulzadə Nizamini “hissiyatca türk və müsəlman olan” şair kimi təqdim etmişdir. Türklərin farsca şeir yazmasının məsələnin mahiyyətini dəyişmədiyini qeyd edən M.Ə.Rəsulzadə Nizami Gəncəvinin Azərbaycan türk şairi olduğunu, türklər arasında boya-başa çatdığını bildirir, onun türk milli kimliyini təsdiq edən bir sıra faktları ortaya qoyur. M.Ə.Rəsulzadə yazır: “Gözəl ilə böyüyə türk, gözəllik ilə böyüklüyə türklük, gözəl və böyük sözə türkcə, gözəllik və böyüklük diyarına Türküstan deyən bir şairə hansı ağız “o, türk deyildir”, deyə bilər?”.²⁵ Təsadüfi deyildir ki, şair “Yeddi gözəl” və “Leyli və Məcnun” poemalarında özünün türk olmasını bildirir və türk dilinə qiymət verilməməsindən şikayət edir: Onun türk kimliyi, xalqına, türk dilinə məhəbbəti “Leyli və Məcnun” poemasında özünü daha qabarıq şəkildə büruzə verir. Belə ki, poemanın yazılma səbəbindən bəhs edən Nizami Gəncəvi göstərir ki, o, əsəri türkcə yazmaq istəmiş,²⁶ lakin dövrün poeziya ənənələrinə sadiq qalan sifarişçi hökmdar ona belə demişdir:

Türk dili yaramaz şah nəslimizə,
Əskiklik gətirər türk dili bizə.

Əsərdən məlum olur ki, Nizami Gəncəvi hökmdarın bu sözlərdən çox pərişan olmuş,²⁷ hətta poemanı yazmaqdan imtina etmək istəmişdir:

Qulluq halqasına düşdü qulağım
Qan vurdu beynimə, əsdi dodağım.
Ömrüm viran oldu, solub saraldım,
Bu əmrin önündə cavabsız qaldım.

Nizami Gəncəvinin türk mühitindən ayırmaq istəyənlər onun poemalarının fars dilində yazılmasından, daha sonralar yazılmış bəzi mənbələrdəki qeyri-dəqiq məlumatlardan və “İsgəndərnamə”nin ikinci hissəsində – “İqbalnamə”də Qum yer adına rast gəlinməsindən bəhanə kimi istifadə edirlər. Beləliklə, bəzi Avropa və İran tədqiqatçıları Nizami Gəncəvinin Azərbaycan mühitindən ayıraraq onu İrandakı Qum şəhəri ilə bağlamağa cəhd etmişlər. Bütün qədim və etibarlı mənbələr Nizaminin məhz Gəncə şəhərində doğulduğunu və orada yaşayıb-yaratdığını birmənalı şəkildə

²³ Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. **Azərbaycan şairi Nizami**, s.19.

²⁴ Siracəddin Hacı. **A.g.k.**, s.171.

²⁵ Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. **Azərbaycan şairi Nizami**, s.58.

²⁶ Nizami Gəncəvi. **Leyli və Məcnun**. Bakı, “Lider nəşriyyat”, 2004, s.134.

²⁷ Nizami Gəncəvi. **Leyli və Məcnun**, s.135.

qəbul edirlər. Nizaminin əsərlərinin XIV-XV əsrlərə aid əlyazmalarında şairin Gəncəyə gəlmə olduğu barədə heç bir qeyd yoxdur. Ancaq Nizami əsərlərinin XVI əsrdə və sonralar köçürülmüş nüsxələrində, daha doğrusu “İqbalnamə”nin bir yerində şair Gəncədən danışan zaman fikir yarımçıq kəsilərək dörd misra artırılmışdır. Həmin misraların sonradan artırıldığını demək olar ki, bütün məşhur tədqiqatçılar (Riyö, Y.E.Bertels, Səid Nəfisi) etiraf etmişdir.²⁸

Həmin Qum yer adının Azərbaycanın Qax rayonundakı Qum kəndi ilə bağlı olması haqqında da fikirlər vardır. Bu məsələyə münasibət bildirən Z.M.Bünyadov yazır: “Nizami Qum şəhərində doğulmuşdur (“Mən mirvari kimi Gəncə dənizində qərq olsam da, dağda yerləşən Qum şəhərindəyəm”). Qum kəndi hazırda Azərbaycan Respublikasının Qax rayonunda yerləşir. Nizaminin İran Qumundan olduğu fikrini bir kənara atmaq lazımdır. Eyni zamanda məlumdur ki, Nizami heç bir vaxt öz vətəninə tərk etməmişdir”.²⁹ Lakin bu fikir də öz təsdiqini tapmamışdır, daha doğrusu mübahisəlidir. Nizaminin doğulduğu, ömrü boyu yaşadığı və vəfat etdiyi yer Gəncə şəhəridir. Nizami Gəncəvi özü də poemalarında buna dönə-dönə işarə etmişdir.

Nizamini Gəncədən ayırmaq cəhdlərinin əsassız olduğunu göstərən Y.E.Bertels yazır ki, ingilis şərqşünası Riyönün qeyd etdiyi kimi, Qum adı sonradan mirzələr tərəfindən əlavə edilmişdir. Sözlərinə davam edən müəllif əlavə edir ki, “İsgəndərnamə” əsərinin ona məlum olan h.q. 763-cü (1360-cı) ilə aid ən qədim əlyazmasında Qum yer adına rast gəlinmir, həmin misra sonradan əlavə edilmişdir və Nizami Gəncəviyə aid deyildir.³⁰ Azərbaycan nizamişünasları da bu fikirdədirlər.

M.Ə.Rəsulzadə Nizami Gəncəvinin əsərlərində “türk”, “türklük” ifadələrinin həm də “yüksək söz” mənasında işlədildiyini qeyd etmişdir. O, türk sözünü “gözəllik”, “qüvvət”, “qəhrəmanlıq”, “rəhbər” mənalarında da işlətməmişdir.³¹ Məhəmməd Əmin türkə xas olan sifətləri canlandırmaq üçün Nizaminin “Xəmsə”sindən belə bir nümunə gətirir:

Türklərin çün yüksəldi dövlətləri,
Ədalətlə bəzəndi bütün elləri.
Madam ki, sən zülmə qulluq edirsən,
Türk deyil, qarətəkar bir hindusan!³²

M.Ə.Rəsulzadə bildirir ki, heç bir yerdə və farsca yazılmış heç bir əsərdə “türk” məfhumu Nizamidə olduğu qədər sevgi və məntiqi bir silsilə ilə ifadə edilməmişdir.³³ Təsədüfi deyildir ki, o, öz əsərində qəhrəmanlıqlarla bağlı epizodlarda əsl igidin “türk kimi” (“torkvar”) meydan atılmasından dönə-dönə bəhs etmişdir.

²⁸ Ramil Ağayev. Nizami Gəncəvi yaradıcılığında türklər. *AMEA Sosial Elmlər jurnalı*, 2022, №1, s.94-103.

²⁹ Ziya Bünyadov. *Azərbaycan Atabəyləri dövləti [1136-1225-ci illər]*. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2007, s.202.

³⁰ Бертельс Е.Э. *Великий Азербайджанский поэт Низами: Эпоха – Жизнь – Творчество*. Баку: АЗФАН, 1940, с.26

³¹ Məhəmməd, Əmin Rəsulzadə. *Azərbaycan şairi Nizami*, s.140-144.

³² Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. *Azərbaycan şairi Nizami*, s.140.

³³ Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. *Azərbaycan şairi Nizami*, s.141.

M.Ə.Rəsulzadə digər türk xalqları və qəhrəmanlıq dastanları haqqında

Məhəmməd Əmin öz əsərlərində Azərbaycan türkləri ilə yanaşı, digər türk xalqlarından da bəhs etmiş qədim türklər haqqında rəvayət və dastanlardakı məlumatlara münasibət bildirmişdir.

M.Ə.Rəsulzadənin 1928-ci ildə çap etdirdiyi “Qafqaz türkləri” adlı əsərində Qafqazın etnosiyası xəritəsi, türklərin burada məskunlaşması, eləcə də Qafqazdakı türk elləri haqqında maraqlı fikirlər səsləndirilmişdir. Burada Xəzər sahillərinin qədim dövrlərdən başlayaraq türk soyları tərəfindən məskunlaşdırıldığı göstərilmişdir.³⁴

M.Ə.Rəsulzadə türklərin indi yaşadıkları Cənubi Qafqaz torpaqlarının qədim sakinlərinin mənşəyi haqqında elmi mübahisələrin olduğuna və onların türk soyundanmı, yoxsa başqa bir soydan olması haqqında suala hələ tam şəkildə cavab verilmədiyini yazır. O, öz əsərində şumerlərin, midiyalıların, hetlərin türk olması haqqında “Turan nəzəriyyəsi”nə, akademik Marrın “Yafəs nəzəriyyəsi”nə də ötəri münasibət bildirir.³⁵ Qeyd etmək lazımdır ki, vaxtı ilə linqvistik materiallara əsaslanan N.Y.Marr (baxmayaraq ki, onun nəzəriyyəsində bir sıra nöqsanlar vardır) türk xalqlarının ata yurdunu Ön Asiyada müəyyənləşdirmişdir. Lakin tarix və etnologiya elmlərində ortaya atılan bir sıra nəzəriyyələr, o cümlədən “Altay” nəzəriyyəsi türkologiyada bu fikrin daha da inkişaf etdirilməsinə mane olmuşdur. Çünki həmin nəzəriyyələrin tərəfdarları yolverilməz metodlardan istifadə edərək türk xalqlarının mənşəyini və onların əzəli yurdunu yalnız şərqdə axtarırlar. Halbuki, qədim dil əlaqələrini əks etdirən faktlar türk xalqlarının ata yurdunu Ön Asiyada lokallaşdırır.³⁶

M.Ə.Rəsulzadəyə görə, qafqazmənşəli xalqların dillərində rast gəlinən türkmənşəli sözlər də türk ellərinin böyüklüyünü və gücünü göstərir. Müəllif miladdan sonra V yüzilliyin ortalarında yeni-yeni türk ellərinin – hunlar, sabirlər və xəzərlərin Dərbənd keçidi vasitəsilə Cənubi Qafqaza daxil olaraq, Azərbaycanın şimal torpaqlarında məskən saldıklarını, bir sıra hallarda Arazın o biri tayına, yəni indiki Cənubi Azərbaycan ərazisinə də keçdiklərini, Azərbaycan türk xalqının formalaşmasında mühüm rol oynadıqlarını qeyd etmişdir. M.Ə.Rəsulzadənin qeyd etdiyi kimi, tarixi faktlar göstərir ki, bir sıra hallarda həmin türk tayfaları Cənubi Qafqaza yerli əhəlinin çağırışı ilə gəlirdilər.³⁷

M.Ə.Rəsulzadə daha güclü türk axınının VII yüzilliyin başlanğıcında olduğunu bildirir və vurğulayır ki, ərəblərin Azərbaycana ələ keçirməsi quzeydən gələn türk axınlarını bir qədər zəiflətməmişdir. O, Sasanilər kimi ərəblərin də Dərbənddə şimaldan gələn yeni-yeni türk axınlarına qarşı müdafiə tədbirlərinə böyük önəm verdiklərini də qeyd etmişdir.³⁸

Məhəmməd Əmin öz əsərində sasanilərin və ərəblərin özlərinə dayaq yaratmaq üçün Azərbaycan torpaqlarında həyata keçirdikləri köçürmə siyasətindən də əhəmiyyətli dərəcədə bəhs etmişdir. Həm Əməvilər (661-750), həm də Abbasilər

³⁴ Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. **Qafqaz türkləri**, s.15-16.

³⁵ Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. **Qafqaz türkləri**, s.16-17.

³⁶ Firudin Cəlilov. Praazərbaycan teonimləri. **Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqların öyrənilmə problemləri**. Bakı, BDU nəşriyyatı, 1988, s.92.

³⁷ Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. **Qafqaz türkləri**, s.17.

³⁸ Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. **Yenə orada**, s.18.

(750-1258) sülaləsinin hakimiyyəti dövründə Azərbaycana yalnız ərəblər deyil, digər xalqlar da köçürülürdülər. Onların arasında türklər mütləq üstünlük təşkil edirdilər. M.Ə.Rəsulzadə həmin köçürülənlərin nəslindən olan Afşinin, Böyük Buğanın xəzər türkləri ilə əlaqəsindən, hətta Xürrəmilər hərəkatının yatırılmasında mühüm rol oynamış Afşinin Azərbaycanda müstəqil türk hakimiyyəti qurmaq cəhdindən də bəhs etmişdir. Müəllif Böyük Buğanın Şəmkir şəhərini yenidən bərpa etdirərək, xəzərləri burada yerləşdirdiklərini qeyd etmişdir.³⁹ Bütün bu faktlar M.Ə.Rəsulzadənin həmin hadisələrdən bəhs edən bir sıra ərəbdilli müəlliflərin əsərlərinə yaxından bələd olduğunu söyləməyə imkan verir.

M.Ə.Rəsulzadə öz əsərində Səlcuqların Azərbaycana axınlarından da bəhs etmiş, onların türkmən-oğuz ellərindən olduğunu göstərmişdir.⁴⁰ Türklərin Qafqaz dağlarındakı varlığını bu günədək qalmaqda olan türk el-tayfa adları da sübut edir.

Məhəmməd Əmin özünün 1923-cü ildə yazmış olduğu “Əsrimizin Səyavuşu” adlı əsərində də “Tarixin pəhləvanlıq dövrü deyilən əski bir bölümü vardır. Bütün ulusların tarixi buradan başlayır”- deyər yazır. Burada ulus və ulusun özəyini oluşturan xalq terminlərindən ötəri şəkildə bəhs edən M.Ə.Rəsulzadəyə görə, həmin pəhləvanlıq dövründə “bütün yaşam ayrı-ayrı bahadırların uzaq şəxsiyyətlərində, mifoloji (əsatiri) varlığında canlanır”.⁴¹

M.Ə.Rəsulzadə əsərinin girişində Turan xaqanı Əfrasiyab (Alp Ər Tunqa) dönəmindən başlayan İran-Turan savaşlarının mahiyyətini açmağa çalışaraq bildirir ki, “Şahnamə”nin ən ruhlu bölümünün İran-Turan savaşları olduğu bəllidir. Bu savaşların ən qızğınları, qorxuluları sözsüz, “Siyavuşun qanı” üçün aparılanlardır... Yersiz tökülən bu qan üçün İranla Turan bir-birinə qarışdı, yüzillər boyu qan axdı. Müəllif Səyavuşu “İranla Turan arasında ortağ bir igid” adlandırır.⁴²

Şumerlərin “Turani” irqə mənsub olduğunun şübhə doğurmadığını yazan müəllif əlavə edir ki, midiyalıların etnik mənsubiyyəti isə mübahisəlidir və onların əski iranlılar olduğunu inkar edənlər də yox deyildir. O, fransız şərqşünası Le Normanın Midiyanı “Turan Midiyası” adlandırmasına diqqət yönəltdi.⁴³ Məhəmməd Əmin bildirir ki, İran tarixinin Midiyada axtardığı aryanilər (arilər) yerlilər deyildir. Onlar buraya kənardan gəldilər. Buradakı yerliləri qismən sıxışdırdılar. Yerlilər birdən-birə təslim olmurdular. İllərlə müqavimət göstərmiş, mövcudiyyətlərini müdafiə və mühafizə etmişdilər. Arilər yerləşdikdən sonra buralar təkrar Turanilərin hücumuna məruz qalmışdır. İran-Turan savaşlarının mühüm qismi indiki Şimali İran ilə Cənub-Şərqi Qafqazdan ibarət olan Azərbaycan ölkəsi üzərində cərəyan etmişdir. İskitlərin, xəzərlərin hücumuna məruz qalan farslar Dərbənddə müdafiə səddi çəkməli olmuşdur. Müəllif əlavə edir ki, Əhəməni hökmdarı Keyxosrovun (II Kirin) Turanlı Tomris tərəfindən qətlə yetirilməsi də Azərbaycanda baş vermişdir. Azərbaycan ərazisi İran-Turan çəkişməsinin bilavasitə əks-səda yeri olmuşdur. Buradan Nizami,

³⁹ Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. **Yenə orada**, s.18-19.

⁴⁰ Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. **Yenə orada**, s.19.

⁴¹ Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. **Çağımızın Səyavuşu**, s.33.

⁴² Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. **Yenə orada**, s.32.

⁴³ Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. **Çağımızın Səyavuşu**, s.35.

Xaqani, Fələki kimi hərarətli, farsca şeir yazan azərbaycanlı türk şairləri yetişdiyi kimi, əsərlərini türkcə yazan Füzuli, Nəsimi, Xətai kimi türk şairləri də çıxmışdır.⁴⁴

Azərbaycan tarixinin qədim və orta əsrlər dövrü haqqında məlumat verən AXC dövlət xadimlərinin, o cümlədən M.Ə.Rəsulzadənin əsərlərinin araşdırılması, müqayisəsi və ümumiləşdirilməsi əsasında belə nəticəyə gəlmək olar ki, Azərbaycan ərazisi tarixən coğrafi və strateji mövqeyinə görə mühüm əhəmiyyətə malik olmuşdur. Buna görə də Azərbaycan torpaqları antik yunan-Roma, erməni, Suriya, Bizans və ərəb tarixçilərinin və coğrafiyaçıların diqqətindən kənarda qalmamışdır.

M.Ə.Rəsulzadənin əsərlərindəki, eləcə də onun istifadə etmiş olduğu yazılı qaynaqlardakı materialları təhlil və müqayisə etdikdən sonra Azərbaycanın hərbi-siyasi və sosial-iqtisadi tarixinə, eləcə də, əhalinin etnik tərkibinə aid müəyyən məlumatlar əldə etmək mümkündür.

M.Ə.Rəsulzadənin əsərlərində qeyd edildiyi kimi, ilkin yazılı qaynaqların əhalinin etnik tərkibi və yerdəyişməsi ilə bağlı verdiyi məlumatlar bir sıra hallarda ziddiyyətli və qarmaqarışıqdır. Bu problem araşdırılarkən tədqiqatçının işini çətinləşdirən əsas məsələ müəlliflərin hər hansı bir ərazinin əhalisindən bəhs edərkən coğrafi və dini faktorları ön plana çəkməsidir. Bununla belə, həmin müəlliflərin əsərlərində bəhs edilən bir sıra hərbi-siyasi səhnələr müəyyən mülahizələr irəli sürməyə imkan verir.

Nəticə

M.Ə.Rəsulzadənin əsərlərinin və onun istifadə etmiş olduğu mənbələrin təhlili əsasında qədim və orta əsrlər dövrü Azərbaycan əhalisinin etnik tərkibi ilə bağlı aşağıdakı nəticələrə gəlmək olar:

1. Həmin dövrdə Azərbaycan dedikdə, həm Arazdan cənubdakı, həm də Arran və Şirvan torpaqları da daxil olmaqla Dərbəndə qədər uzanan Arazdan şimaldakı ərazilər başa düşülürdü. Beləliklə, tarixi Azərbaycan torpaqları cənubda Zəncandan başlayaraq, şimalda Dərbəndə qədər, şərqdə Xəzər dənizi sahillərindən başlayaraq, qərbdə Tiflis şəhəri, Van gölü, Dəclə çayı yaxınlığınadək olan əraziləri əhatə edirdi. Başqa sözlə, “Azərbaycan” tarixi-coğrafi anlayışı adı altında təqdim olunan ərazinin coğrafi hüdudları onun türkmənşəli əhalisinin məskunlaşdığı etnik sərhədlərlə demək olar ki, üst-üstə düşürdü.

2. Erkən orta əsrlərdə şimal istiqamətindən Azərbaycan torpaqlarına daxil olan türkmənşəli tayfaların (hunlar, sabirlər, xəzərlər, bulqarlar) bir hissəsi burada məskunlaşaraq “türk” adlanan yerli əhali qaynayıb-qarışaraq regionda türkmənşəli əhalinin xüsusi çəkisini daha da artırmışdır.

3. Orta əsrlər dövründə Azərbaycanda yaşamış əhali əsasən, üç dil ailəsinin (türk, İran və Qafqaz) təmsilçiləri idi. Onların arasında ümumi şəkildə “türklər” adlandırılan xalqlar mütləq üstünlük təşkil edirdi. Təsədüfi deyil ki, Azərbaycanın həm şimalında, həm də cənubunda baş vermiş döyüş səhnələrində ərəblərə qarşı vuruşan başlıca qüvvə türkmənşəli əhali olmuşdur.

4. Türklər Azərbaycan ərazisində qədim dövrlərdən başlayaraq məskunlaşmış, erkən orta əsrlərdə hunların, sabirlərin və xəzərlərin, XI əsrdə isə səlcuqların axınları

⁴⁴ Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. **Yenə orada**, s.36.

ilə onların rolu daha da artmışdır.

5. Bugünkü Azərbaycan əhalisinin etnik tərkibinin rəngarəngliyi həm onun geosiyasi mövqeyi, həm də müxtəlif dövrlərdə mövcud olmuş imperiyaların köçürmə siyasəti ilə izah oluna bilər. Belə ki, Azərbaycan Sasani imperiyasının tərkibində olanda fars elementlərinin, Ərəb xilafətinin təsir dairəsində olanda isə ərəbdilli əhalinin ölkə ərazisinə köçürülməsi siyasəti yeridilmişdir. Bu isə öz növbəsində əvvəl İranmənşəli əhalinin, sonra isə ərəbdilli əhalinin Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrində məskunlaşması ilə nəticələnmişdir.

M.Ə.Rəsulzadənin əsərlərindəki qədim və orta əsrlər dövründə Azərbaycanda yaşamış əhalinin etnik tərkibi ilə bağlı materialların öyrənilməsi həm elmi, həm də praktiki əhəmiyyətə malikdir. Bu, bəhs olunan dövrlə bağlı tarix elmində hələ də qalmaqda olan bəzi boşluqları doldurmaqla yanaşı, müasir dövrdə meydana çıxan və ya süni şəkildə yaradılan etnik xarakterli problemlərin həllində və aradan qaldırılmasında mühüm rol oynaya bilər.

Əlbəttə, yuxarıda söylənilən fikirlər qeyd-şərtsiz qəbul oluna bilməz. Şübhəsiz, gələcək tədqiqatlar bu məsələ ilə bağlı daha konkret faktların ortaya çıxarılmasına, daha tutarlı fikirlərin səsləndirilməsinə imkan verə bilər.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI – REFERENCES

1. Ağayev, Ramil. Nizami Gəncəvi yaradıcılığında türklər. **AMEA Sosial Elmlər jurnalı**. 2022, №1, s.94-103.
2. Bünyadov, Ziya. **Azərbaycan Atabəyləri dövləti (1136-1225-ci illər)**. Bakı, Şərq-Qərb, 2007.
3. Cabbarlı, Nikpur. **Mühacirət və klassik ədəbi irs**. Bakı, Elm, 2003.
4. Cəlilov, Firudin. Praazərbaycan teonimləri". **Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqların öyrənilmə problemləri**. Bakı, BDU nəşriyyatı, 1988, s.92-105.
5. Hacı, Siracəddin. **Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatşünaslığında Nizami Gəncəvinin milli və ədəbi kimliyi məsələsi** (Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin "Azərbaycan şairi Nizami" monoqrafiyası əsasında). Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı: Reallıqlar, Problemlər, Vəzifələr, II Beynəlxalq elmi konfransın materialları. Bakı, 2016, s.167-176.
6. İbrahimli, Xaləddin. **Azərbaycan siyasi mühacirəti**. Bakı, Elm, 1996.
7. Mahmudov, Yaqub. Dədə Qorqud kitabı – xalqın yaratdığı və yaşatdığı tarix. **Dədə Qorqud dünyası**. Bakı, 2004, s.18-35.
8. Məmmədzadə, Mirzə Bala. Azərbaycan tarixində qədim türk Albaniya. **Azərbaycan jurnalı**, 1989, №10, s.118-130.
9. Nizami, Gəncəvi. **Leyli və Məcnun**. Bakı, Lider nəşriyyat, 2004.
10. Oder, Kərim. **Azerbaycan**. İstanbul, Boğaziçi Yayınları, 1982.
11. Rəsulzadə, Məhəmməd Əmin. **Qafqaz türkləri**. Bakı, Təknur, 2012.
12. Rəsulzadə, Məhəmməd Əmin. **Azərbaycan Cümhuriyyəti**. Bakı, Elm, 1990.
13. Rəsulzadə, Məhəmməd Əmin. **Azərbaycan şairi Nizami**. Bakı, Azərənşr, 1991.
14. Rəsulzadə, Məhəmməd Əmin. **Çağımızın Səyavuşu**. Yenidən işləyib çap edən Yadigar Türkel. Bakı, Təknur, 2014.
15. Vəliyev, Məhəmməd Həsən. (Baharlı). **Azərbaycan: (Fiziki, coğrafi, etnoqrafik və iqtisadi öçerk)**. Bakı: Azərbaycan, 1993.

16. Zeynaloğlu, Cahangir. **Müxtəsər Azərbaycan tarixi**. Bakı, Azərbaycan Dövlət Kitab Palatası, 1992.
17. Yaqublu, Nəsiman. **Cümhuriyyət Qurucuları**. Bakı, Nurlan, 2018.

MÜƏLLİF HAQQINDA MƏLUMAT – INFORMATION ABOUT THE AUTHOR

Ağayev Ramil Əyyub oğlu – tarix elmləri doktoru, dosent. AMEA A.A.Bakixanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu, Azərbaycan, Bakı.

Agayev Ramil Ayyub – Doctor of History, associate professor A.A.Bakikhanov Institute of History and Ethnology, ANAS. Azerbaijan, Baku.